

УДК 321.7: 351.96

О. А. КОТУКОВ

ТРУДНОЩІ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ В УКРАЇНІ

Розглянуто проблеми, що перешкоджають розбудові демократії в Україні. На основі досліджень особливостей демократичного транзиту в країнах Східної Європи та емпіричних соціологічних досліджень визначено низку стримуючих демократичний розвиток в Україні факторів.

Problems which hinder alteration of democracy in Ukraine are examined in the article. On the basis of researches of features of democratic transit in the countries of East Europe and empiric sociological researches an author determines the row of retentive democratic development in Ukraine of factors.

Ключові слова: демократичний транзит, соціологічні дослідження, розбудова демократії.

Перехід до демократії і політичного плюралізму в країнах Східної Європи, що відбувся наприкінці ХХ ст., супроводжувався революційними змінами політичних інститутів і громадської свідомості, відносин між суб'єктами владних відносин та різними суспільними групами. Більшість країн в якості зразка для формування політичної системи використовували класичну модель західної демократії, ключовими ознаками якої є домінування прав і свобод особистості, забезпечення участі громадян в управлінні, соціально ринкова економіка тощо.

Проте результати демократичних перетворень у різних країнах виявилися різними. Великі ускладнення з упровадженням демократії мали країни, що входили до складу СРСР. Просте запозичення певних правових інститутів не дозволило їм швидко побудувати держави західноєвропейського зразка, і процес демократичного транзиту в багатьох з них затягнувся.

Більше того, останні соціологічні дослідження доводять, що в Україні спостерігається зростання антидемократичних настроїв. Так, згідно з результатами опитування, що проводилося Центром соціальних досліджень “Софія” у період з 3 по 12 лютого 2009 р. (кількість респондентів складала 2018 осіб, статистична похибка не перевищувала 2,2 %), більше 80 % українців так чи інакше погодилися з необхідністю появи в країні “сильної руки”, вольового керівника, наділеного широкими повноваженнями [6].

Ці ж дані підтверджують і результати соціологічного дослідження компанії “Research&Branding Group”, що проводилося в період з 1 по 9 квітня 2009 р. (вибіркова сукупність складала 2078 респондентів, статистична похибка вибірки не перевищувала 2,2 %). 83 % опитаних мають потребу в “сильній руці”. Причому з діячів минулого, порівняна більшість опитаних “сильною рукою” назвала Й. Сталіна (18,5 %), а з діячів сучасності – В. Путіна (24,6 %) [3].

Виходячи з наведеного, можна стверджувати, що законодавчо та інституційно неврегульована демократія змушує громадян втрачати віру в демократичні цінності.

Які проблеми необхідно подолати, щоб наблизити політичний режим в Україні до кращих світових стандартів, що перешкоджає успішному демократичному транзиту і чи реально наближається Україна до демократії? Відповідям на ці запитання і буде присвячено дану статтю.

Слід зазначити, що питанням демократичного транзиту в Східній Європі останнім часом приділяється неабияка увага багатьох дослідників. Серед закордонних учених слід виділити роботи Л. Бальцеровіча, Р. О'Донела, К. Джовітта, Т. Карла, Х. Лінца, А. Мельвіля, Дж. Ді Палма, Р. Роуза, А. Пшеворського, С. Хантингтона, О. Харітонової, Ф. Шміттера та ін.

Серед українських науковців, що займалися проблемами політичної демократизації, заслуговують на увагу роботи М. Корнієнка, Ю. Крестіва, М. Михальченка, В. Погорілка, О. Радченка, О. Романюка, Н. Рудої, Ф. Рудича, А. Ткачука, О. Фризького.

Між тим, комплексний аналіз державноуправлінських аспектів, що ускладнюють процес розбудови демократії в Україні, ще не став предметом ґрунтовних досліджень вітчизняних науковців.

Мета статті – визначити основні труднощі на шляху розбудови демократії в Україні.

“Демократичним транзитом” сьогодні позначається процес трансформації посттоталітарних суспільств, що має на меті побудову політичної демократії [4]. При цьому необхідно зробити акцент на слові “транзит”. Це спосіб руху до мети, маршрут, але ніяк не кінцевий результат. Отже, демократичний транзит, на відміну від демократизації, не обов'язково має по завершенню процесу привести до затвердження сучасної демократії. Результати транзиту є невизначеними і залежать від здатності суспільства і політичної влади подолати існуючі в політичній системі суперечності.

У сучасній політичній науці існують різні підходи до вивчення і пояснення змісту і чинників демократичного транзиту. А. Мельвіль пропонує розглядати його в рамках двох підходів: першого – структурного, який спирається на аналіз структурних чинників, і другого – процедурного, що орієнтується на процедурні фактори (перш за все, дії тих політичних акторів, від яких залежить процес демократизації) [5].

Представниками структурного підходу є С. Ліпсет, Г. Алмонд, С. Верба, Р. Інґхарт, Л. Пай та ін. Вони намагалися виявити залежність між деякими соціально-економічними і культурними чинниками і імовірністю встановлення і збереження демократичних режимів у різних країнах. Ця залежність розуміється ними саме як структурна передумова демократизації, тобто обумовлюється впливом тих або інших об'єктивних суспільних структур, а не суб'єктивними намірами і діями учасників політичного процесу.

В якості основних представники цього напряму виділяли три типи структурних передумов демократії:

– досягнення національної єдності і відповідної ідентичності;

– масове розповсюдження таких культурних норм і цінностей, які передбачають визнання демократичних принципів, довіру до основних політичних інститутів, міжособистісну довіру, відчуття громадянськості тощо, що разом можна об'єднати в поняття політичної культури;

– досягнення високого рівня економічного розвитку та соціального забезпечення громадян.

Х. Лінц і А. Степан доповнили вищенаведені структурні чинники [10] такими, як:

– формування громадянського суспільства через забезпечення взаємодії держави з незалежними громадськими об'єднаннями;

– розвиток правової держави, забезпечення верховенства права;

– становлення ефективного державного апарату, який працюватиме на нових демократичних засадах.

Далі розглянемо структурні чинники докладніше.

Думки про важливість консолідації суспільства дотримуються і О'Донел і С. Меінварінг, які відзначають велике значення консолідації суспільства для успішного демократичного транзиту [11, с. 64]. Між тим, як доводять дані багатьох соціологічних досліджень, погляди представників різних соціально-територіальних, соціально-демографічних, соціально-професійних груп на сучасне та майбутнє України кардинально відрізняються [1].

Проте відсутність консолідації та міжособистісної довіри між представниками різних соціальних груп – це не тільки їхня провина.

Так, Д. Рушем'єр, Е. Ньюбер і Д. Стефенс у своїй роботі “Капіталістичний розвиток і демократія” [14], довели, що проблема консолідації суспільства, в основному, зводиться до питання про відносини між державою і громадянським суспільством. Якщо держава не намагається втручатися в проблеми розвитку громадянського суспільства, а навпаки, сприяє становленню його інститутів, то консолідація, що починається на рівні мікрогруп, у результаті поширюється на все суспільство. Успіхи і промахи у знаходженні балансу між державою і громадянським суспільством, а також рівнем розвитку останнього значною мірою визначають результат демократизації.

Те ж стосується і питань політичної культури. Створюючи умови для захисту прав і свобод, можливості для самореалізації кожної особистості, держава сприяє появі небайдужих громадян, які братимуть активну участь у житті суспільства.

Як відзначав Р. Пунтам у дослідженні, присвяченому проблемам побудови демократії, населення повинно здійснювати вплив на державу через різні соціальні інститути, вільні від державного контролю. Громадяни мають набувати навички і розвивати необхідні структури для того, щоб представляти свої думки і вимоги владі [13]. Держава ж повинна будувати з такими структурами рівноправний діалог.

Наступною структурною передумовою демократії є вдалі економічні реформи. Як зазначав Д. Ост, режими, не здатні перетворити свою економіку відповідно до принципів сталого зростання, не можуть гарантувати повагу суспільства до демократичних процедур [12, с. 182].

Дослідження Х. Лінца і А. Степана показали, що успішний демократичний транзит передбачає послідовну політичну демократизацію, потім будівництво і

закріплення ефективних демократичних інститутів, а далі створення “соціально орієнтованої економіки” – системи соціальних гарантій і посередницьких інститутів між державою і ринком. Тільки після цього можливо проводити радикальні структурні економічні реформи [10].

В Україні події підкорялися іншій логіці, коли не було створено ні демократичних інститутів для підтримки економічних реформ, ні інститутів державної підтримки ринкової економіки, ні гідної системи соціального забезпечення, ні громадянського суспільства, ні реалізації принципу верховенства права.

Забезпечення повсюдності принципу верховенства права передбачає не тільки наявність формальних нормативних розпоряджень, але і механізмів їх політичної реалізації. Країни Східної Європи знайшли сили забезпечити практичну реалізацію даного принципу, установивши жорсткі перепони як для зловживання владою, так і для простого порушення прав іншої людини. Україна, на жаль, – ні.

Слід зазначити, що важливим інститутом, що забезпечує верховенство права, – є судова система. Незалежні та об’єктивні суди стають важливим чинником розвитку демократії. Між тим, на сьогодні в Україні так і не проведено судової реформи. А згідно з результатом дослідження “Корупція в Україні: влада, держава, суспільство”, що проводилося Інститутом Горшеніна в період з 20 жовтня по 3 листопада 2008 р. (опитано 2004 респонденти, статистична помилка вибірки складає не більше 2,4 %), понад три чверті українців вважають, що в судах неможливо добитися правди або це дорого коштує; дві третини громадян упевнені, що рішення суду можна купити за гроші; більше половини вважають суди винними в безкарності злочинців [8].

Наступною важливою перешкодою для розбудови демократії є представники так званої “старої еліти”, тобто політичні лідери, що прийшли в політику, маючи досвід комсомольської та партійної роботи. Саме вони, маючи специфічну підготовку, виступають постійним джерелом корпоративізму та бюрократичного авторитаризму.

Деякі країни (Чехія, Польща, Албанія, Латвія тощо), намагаючись відсторонити цю групу від влади, ухвалили закони про люстрацію, за якими представникам комуністичних партій цих країн заборонялося брати участь у діяльності органів управління у сучасних умовах.

В Україні такої норми впроваджено не було. Проте зміна політичної еліти в Україні, більшість з якої представлена вихідцями з комсомольської та партійної номенклатури, є назрілою.

Як свідчать результати соціологічного дослідження, проведеного Центром соціальних досліджень “Софія” (опитування проводилося в період з 13 по 22 травня 2009 р., вибіркова сукупність складала 2013 респондентів віком від 18 років, статистична похибка не перевищує 2,2 %), більшість (58,1 %) українців дотримується думки, що українське суспільство зараз найбільше потребує кардинальних змін і, насамперед, зміни всього політичного керівництва [2].

Узагальнюючи думки різних дослідників, можна відзначити, що без виконання структурних передумов перехід до демократії є вкрай ускладненим. Між тим, демократичний транзит – це процес, а отже, окрім певних інститутів у ньому мають відбуватися певні події, прийматися певні рішення.

Саме такі думки обумовили виникнення процедурного підходу (О'Донел, Ф. Шміттер, Дж. Ді Палма, Т. Карл), представники якого спираються на розгляд ендогенних чинників демократичного транзиту. На думку його прихильників, дії тих акторів, які ініціюють демократію, вибір ними певної стратегії і тактики є не менш важливими для результату цього процесу, ніж існуючі передумови демократії. Цей підхід пояснює процес демократизації через діяльність конкуруючих еліт, які вибирають у процесі політичного торгу організаційні форми і інститути нового політичного устрою.

Таким чином, якщо структурний підхід орієнтується на наявність "об'єктивних" соціальних, економічних, культурних і інших чинників, що впливають на благополучний або неблагополучний результат демократичних перетворень, то процедурний як необхідну основу демократизації виділяє дію політичних акторів, які здійснюють процес перетворень.

Між тим, на нашу думку, між структурним і процедурним підходами не існує нездоланої суперечності. Навпаки, вони радше взаємно доповнюють один одного, оскільки аналізують різні аспекти одного і того ж явища.

Так, зокрема, на характер взаємодії між політичними акторами неабиякий вплив здійснюють такі структурні елементи політичної системи, як Конституція та демократичні вибори.

Особливостями більшості конституцій, прийнятих після демократичних революцій у країнах Східної Європи (Угорщини, Словаччини, Чехії, Болгарії тощо), було прагнення подолати попередню систему концентрації влади в руках однієї людини, що в підсумку стимулювало б політичні еліти до конкуренції.

Відсутність такої конкуренції, згідно з О'Донелом, може легко трансформувати систему влади в бік клієнтелізму, "внаслідок чого відбудеться персоніфікація і узурпація влади [7]".

Саме до цього, до речі, і призвели ухвалені в багатьох країнах колишнього СРСР конституції. На відміну від країн більшості Східної Європи, пострадянські республіки обрали модель із сильним президентом (зокрема Російська Федерація, Україна, Білорусь), який, у свою чергу, не тільки концентрував, але і централізував усю владу, послаблюючи політичну конкуренцію на центральному рівні та позбавляючи місцеві громади шансів самостійно вирішувати власні соціально-економічні проблеми.

Відсутність реальної політичної конкуренції, а також практики реального самоврядування призвели до обмеження впливу простих громадян не тільки на вирішення проблем на місцевому рівні, а і на ситуацію в країні, що призвело до політичного відчуження та абсентеїзму, який лише на деякий час був подоланий подіями кінця 2004 р.

Між тим, слід зауважити, що український демократичний транзит був ініційований правлячою елітою, яка запропонувала суспільству демократичні цінності, протиставляючи їх тоталітарним. Але, надавши громадянам певні права, ослабивши цензуру у ЗМІ, представники різних елітних угруповань так і не змогли опрацювати спільні "правила гри", визначити стратегічні цілі та пріоритети розвитку країни. Це призвело до зростання соціальної напруги, розшарування і загострення існуючих

конфліктів. У результаті не було проведено ні політичні, ні структурні економічні реформи. При цьому влада як була, так і залишилася віддаленою від суспільства.

Загалом О. Харитонова виділяє дві можливі схеми переходу до демократії – кооперативну та конкурентну [9]. Кооперативна включає поступову і послідовну лібералізацію політичного режиму, акуратний і контрольований демонтаж низки змертвілих інститутів колишньої системи при розумному створенні нових демократичних інститутів, ресоціалізацію населення. Ця модель найбільш оптимальна; вона є результатом компромісу політичних сил. Але цього компромісу в Україні не було і немає.

Конкурентна схема обтяжена авторитарними синдромами. Вона складається з різкої лібералізації, розпаду колишньої політичної системи, спроби упровадження нових демократичних інститутів за будь-яку ціну, нерідко всупереч опору з боку суспільства. Дана модель передбачає прискорену і поверхневу демократизацію “зверху”, в результаті якої відбувається зміна певних еліт, а не “правил гри”. Унаслідок існування обмеженої кількості вагомих центрів впливу та політичних ресурсів, між елітними угрупованнями розпочинається жорстока боротьба “за виживання”. Перемога однієї елітної групи загрожує знищенням іншої. Унаслідок слабкості нових інститутів виникають спроби реставрації недемократичного режиму. Саме це зараз спостерігається в Україні.

Важливим засобом відносно мирного співіснування еліт є забезпечення вільних і прозорих виборів. Характер проведення виборів включає, перш за все, доступність участі всіх кандидатів, наявність рівних можливостей конкуренції (наприклад, політичне фінансування, доступ до ЗМІ), контроль за підведенням підсумків і застосування рівних і адекватних санкцій за порушення встановлених правил гри.

Для України, де виборче законодавство за останній час змінилося декілька разів, характерними є “вільні, але несправедливі вибори”, тобто вибори, що проходять у ситуації нерівності умов та можливостей (реальний доступ до влади мають політичні партії, які перетворилися на певні “клуби за інтересами” і не представляють інтересів більшості населення). Обмеження доступу пересічних громадян до представницьких інститутів та викривлення їх волевиявлення виступили чинником, що також негативно відобразився на демократичному транзиті.

Намагаючись відповісти на запитання: а чи наближається Україна до демократії, можна отримати два варіанти відповіді. Перший – формально-правовий – згідно з Конституцією України, вона вже є демократичною державою.

Проте об’єктивний аналіз приводить до другого варіанту – демократія в Україні ще тільки-но будується. Причому демократичний транзит відбувається в непростих умовах.

Серйозна економічна криза, низький рівень соціального захисту населення, нерозвиненість громадянського суспільства, централізація влади, відсутність консенсусу в суспільстві і серед еліт спричиняють те, що багато демократичних понять, на які спираються конституційні норми, є символами і метафорами, які залежно від ситуації інтерпретуються суб’єктами політичного процесу в своїх корпоративних інтересах.

Причому тенденціями останнього часу є відсутність будь-яких реформ. Консервація існуючих проблем у сфері розподілу владних повноважень, розвитку економіки, забезпеченні незалежності судової системи, розвитку місцевого

самоврядування не тільки не сприяють демократизації, а й віддаляють суспільство від демократичних правил і принципів існування.

Існуючий стан справ свідчить про те, що чинна політична система в Україні носить формальний характер, вона не виражає і не може виражати інтересів більшості населення, оскільки самі громадяни поки що не стали реальним суб'єктом влади.

Україна як країна демократичного транзиту зараз знаходиться на дуже важливому його етапі, поворотним моментом в якому можуть виступити “президентські вибори”, що стануть черговою демонстрацією жорстокої конкуренції українських політичних еліт. І, на жаль, результати демократичного транзиту залежатимуть здебільшого від того, як представлятиме собі особливості демократії майбутній глава держави.

Домінування суб'єктивних чинників у процесах розбудови демократії в Україні викликано відсутністю протягом останніх років істотних зрушень на шляху розв'язання ключових структурних проблем, серед яких можна виділити такі:

1. недосконалість Конституції України, відсутність чіткого розподілу повноважень між різними інститутами влади;
2. високий рівень централізації влади;
3. недосконалість судової системи, розповсюдженість корупції в судах;
4. низький рівень соціальної захищеності населення;
5. наявність великої когорти управлінців, які наслідують старі методи управління;
6. віддаленість громадян від управління, нерозвиненість інститутів громадянського суспільства.

Подолання цих проблем дозволить чітко розв'язати ключові суперечності демократичного транзиту, а саме забезпечення належного співвідношення між принципами суверенітету держави і індивідуальної свободи; безпосередню і представницьку демократією; гарантуванням волі більшості і політичною участю меншості; розділенням повноважень між різними рівнями і гілками влади, політичною конкуренцією і вільними та прозорими виборами.

А від успішного розв'язання вищенаведених суперечностей залежить, чи стане Україна демократичною, як більшість європейських країн, чи поповнить лави режимів, для яких інтереси вузького кола осіб з правлячої еліти завжди будуть стояти вище за інтереси простого громадянина.

Література:

1. Годовая программа исследований “Ментальные основы выбора”. – Режим доступу : http://www.kipu.com.ua/Sotsyolog_research_dir.html
2. Думка українських громадян про політику та політиків: результати соціологічного дослідження. – Режим доступу : <http://www.sofia.com.ua/page126.html>
3. Матеріали пресс-конференции на тему: “Расстановка политических сил: 193 дня до президентских выборов”. – Режим доступу : <http://www.rb.com.ua/rus/politics/research/2009/4179.html>
4. Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты (теоретико-методологические и прикладные аспекты) / А. Ю. Мельвиль. – М. : Изд-во МОНФ, 1999 – 284 с.

5. Мельвиль А. Ю. Методология “воронки причинности” как промежуточный синтез “структуры и агента” в анализе демократических транзитов / А. Ю. Мельвиль. – М. : Полис. – 2002. – № 5. – С. 54–59.

6. Мнение украинских граждан о политике и политиках: результаты социологического исследования. – Режим доступа : <http://www.sofia.com.ua/page125.html>

7. О’Доннелл Г. Делегативная демократия. – Режим доступа : <http://www.politnauka.org/library/dem/odonnell.php>

8. Результати третього всеукраїнського соціологічного дослідження в рамках річної програми досліджень “Проект країни” “Корупція в Україні: влада, держава, суспільство”. – Режим доступа : http://www.kipu.com.ua/Sotsyolog_research_projekt_kraina_04.html

9. Харитонова О. Г. Генезис демократии (попытка реконструкции логики транзитологических моделей) / О. Г. Харитонова // Полис. – 1996. – № 5. – С. 68–78.

10. Linz J. Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe / J. Linz, A. Stepan. – Baltimore and London, Johns Hopkins University Press, 1996. – 480 p.

11. Mainwaring S. Issues in Democratic Consolidation / S. Mainwaring, G. O’Donnell, J. Valenzuela. – Indiana : Notre Dame University Press, 1992. – 343 p.

12. Ost D., Labor, Class, and Democracy: Shaping Political Antagonisms in Post-Communist Society / D. Ost // Market, States and Democracy: The Political Economy of Post-Communist Transformation. Boulder, San Francisco : Westview Press, 1995. – P. 182.

13. Putham R. Making Democracy Work. Princeton / R. Putham. – 1993. – P. 85–93.

14. Rueschemeyer D. Capitalist Development and Democracy / D. Rueschemeyer, Huber Stephens E., J. D. Stephens. – Chicago : Chicago University Press, 1992.

Надійшла до редколегії 15.06.2009 р.